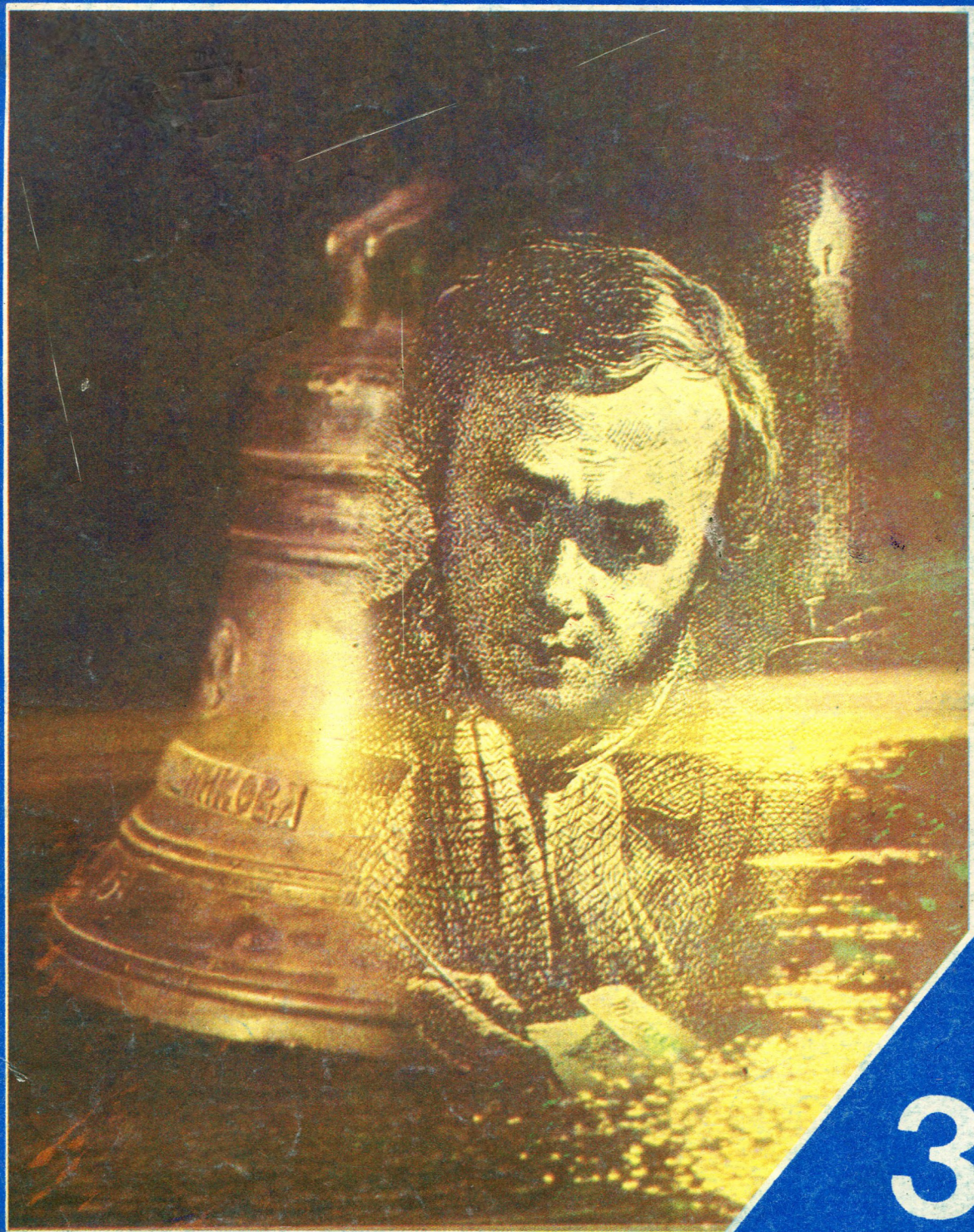

ДЕРЖАВНИ

РОЗБУДОВА

3

Журнал державницької думки березень 1994 року

3 *НАШЕ СТАНОВИЩЕ*
Юрій Джеджула. У яке дзеркало дивитися?

5 *ШЛЯХОМ РЕФОРМ*
Володимир Малес. Реформування управлінських систем в аграрному секторі економіки
8 Федір Канак. Український шлях в Європу: тенденції світового розвитку та національний прогрес

14 *ВСЕНАРОДНА ШАНА*
Спогади про Т.Г. Шевченка, записані від праправнучки Кобзаря Параски Кириченко.
19 Запис Людмили Іваннікової
П'ять місяців, які прикували увагу світу. До 55-річчя від дня проголошення Карпатської України сомостійною державою

21 *ДОКУМЕНТИ*
Віктор Гусєв, Олександр Мельничук. «...І прийде Великдень на Україну»

31 *ПОЗИЦІЯ*
Валерій Мунтіян. Перспективи розвитку оборонного комплексу України

35 *СПИДИ*
Іван Білас. Право, суспільство, держава: від тоталітаризму до демократії

43 *РЕЗОНАНС*
Григорій Токаюк. Україна на роздоріжжі. Нова політична ситуація в Україні

52 *ДОСЛІВНО*
Мар'яна Чорна. Туман над одеським берегом

56 *ПЕРШОДЖЕРЕЛА*
Надія Миронець. Започатковуємо нову рубрику. Публікація статті М.Шаповала «Політична смерть М.Грушевського»

60 Володимир Мусієнко, Тетяна Бєвз.
М.С.Грушевський: етапи формування української державної ідеї

Незалежний журнал
державницької думки
№ 3 (22), березень, 1994
Виходить щомісяця
Передплатний індекс 74437

Зареєстровано Державним комітетом
України по пресі
3 квітня 1992 р.
серія КП. № 639

Адреса: Київ-10, вул. Січневого повстання, 6
Тел.: (044) 290-32-98, 290-03-25
Факс: (044) 290-70-59

Розрахунковий рахунок:
1609132 в ОПЕРУ Промінвестбанку
України, м. Київ, МФО 300012

Засновники:
Л. Лук'яненко
М. Плав'юк (Канада, Україна)
В. Терен

© «Розбудова держави», 1994

Комп'ютерний набір та верстка:
Фундація ім. О. Ольжича

Видруковано у Київській книжковій
друкарні наукової книги. Зам № 4-56
Тираж 10 000 примірників

Редакція залишає за собою право скорочувати і редагувати
рукописи, не змінюючи їхнього основного змісту.

Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Всі права застережені

1-а і 4-а стор. обкладинки — світлина Сергія МАРЧЕНКА.

Головний редактор
Віктор ТЕРЕН,
громадський діяч, письменник

Ψ

Редакційна колегія:

Сергій БІЛОКІНЬ,
кандидат філологічних наук

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
доктор історичних наук

Любомир ВИНАР,
доктор історичних наук,
професор Кентського університету (США)

Мирослав ВЕРБОВИЙ,
громадський діяч, журналіст (Польща)

Михайло ГОРИНЬ,
депутат Верховної Ради України

Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ,
академік АН України (Франція)

Петро КОНОНЕНКО,
доктор філологічних наук, професор

Левко ЛУК'ЯНЕНКО,
політичний та громадський діяч

Володимир МУЛЯВА,
генерал-майор Збройних сил України

Микола ПЛАВ'ЮК,
політичний та громадський діяч (Канада, Україна)

Анатолій ПОГРІБНИЙ,
Перший заступник міністра освіти України,
доктор філологічних наук, професор

Микола РУДЕНКО,
письменник

Володимир ЧЕРНЯК,
доктор економічних наук, професор

Валерій ЧМИР,
доктор медичних наук, письменник

Олександр ШМОРГУН,
кандидат філософських наук

Ψ

Редакція:

Алла ШИМЧЕНКО (відповідальний секретар)

Леся ГУЦАЛО

Валерій ЛОГВИНЕНКО

Сергій МАРЧЕНКО

«...І ПРИЙДЕ ВЕЛИКДЕНЬ НА УКРАЇНУ»

ХРОНІКА ОСТАННІХ ДНІВ ІСНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

*Віктор Тусєв,
Олександр Мельничук*

*Віктор ГУСЄВ —
кандидат історичних наук,
доцент,
Олександр МЕЛЬНИЧУК —
кандидат історичних наук,
доцент Київського
університету ім. Тараса
Шевченка*

«Громадяни України! Бувше Українське правительство не здійснило державного будівництва України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшується і розповсюджується з кожним днем і врешті для багатшої колись України встає грізна примара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступають з категоричними домаганнями негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій,

закон і можливість творчої праці»¹.

Наведені рядки — з «Грамоти до Всього Українського народу», з якою до населення республіки звернувся колишній царський генерал П. Скоро-падський, пояснюючи причини, що спонукали його відгукнутися на поклик народу і 29 квітня 1918 року «взяти на себе тимчасово всю повноту влади» та оголосити «себе гетьманом всієї України»². В той день багатьом стало зрозуміло, що тринадцятимісячна історія Центральної Української Ради скінчилася.

Які ж події передували цьому державному перевороту, і чи усвідомлювала Центральна Рада реальність обстановки, свою нездатність контролювати ситуацію в країні? Звернення до документальних джерел того часу дає підставу вважати, що певна тривога у її діячів була.

27 квітня 1918 року. Призначене на цей день засідання Малої Ради своєчасно не відкрилося. Спочатку проводились фракційні наради, потім загальні закриті збори, які продовжувалися з невеликою перервою до 18-ої години і лише о 21.00 у піднесеному настрої депутати розпочали відкрите засідання Малої Ради.

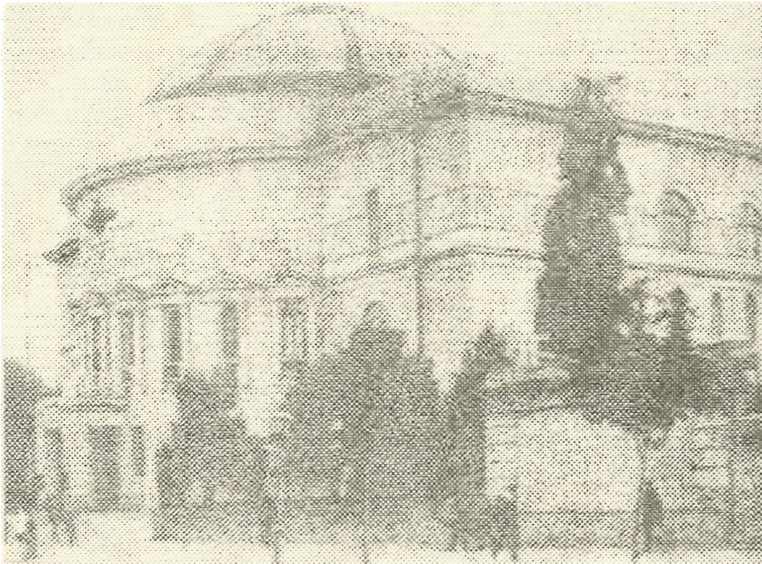
За пропозицією головуючого М. Грушевського до порядку денного вносять зміни: знімаються з розгляду питання про Українські Установчі Збори та про Бессарабію і ставляться на обговорення повідомлення комісії про вироблення проекту Конституції Української Народньої Республіки, запит військового міністру, повідомлення голови Ради Народних Міністрів.

Стосовно Конституції УНР було з'ясовано, що її проект готовий для розгляду на найближчому засіданні Ради. Загалом влаштувала депутатів і відповідь військового міністра про конфлікт з німцями (пов'язаний із роззброєнням у Києві першої української дивізії синьожупанників), який досить швидко вирішився зусиллями обох сторін. На відміну від попередніх питань надзвичайно бурхливим виявилось обговорення повідомлення голови Ради Народних Міністрів В. Голубовича з приводу окремих розпоряджень німецького командування, виданих у квітні 1918 року. Йшлося про накази головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна: про проведення весняних засівів полів і про попередження порушень громадсь-

1. Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

2. Там же.

3. Последние новости. — 1918. — 26/13/квітня/.

Педагогічний музей у Києві, де 29 квітня 1918 року відбулося останнє засідання Центральної Ради. Світлина 1911 року.

кого порядку в Києві та передачу винних у цих злочинах, до військово-польових судів³. Вказані заходи, наголошувалося на засіданні, не були узгоджені з урядом і розцінювались як втручання у внутрішні справи суверенної держави⁴.

У свою чергу німецьке командування вважало, що останнім часом у Києві набула поширення потужна агітація проти його впливу на Україні. Уряд офіційно її не підтримував, але й не підтримував він і намагання гостей навести бажаний спокій у країні. До того ж наказ про весняні роботи на селі було подано місцевою пресою у перекрученому вигляді, що викликало хвилювання і призвело до протесту Центральної Ради⁵. Німців непокоїли й поширювані у столиці чутки про існування якогось «Комітету порятунку України», який ніби мав такий

великий вплив, «що одним своїм телефонним дзвінком спроможний скинути будь-який кабінет міністрів»⁶. Особливе роздратування викликало зухвале викрадення групою авантюристів, начебто причетних до цієї таємничої організації, директора Російського для зовнішньої торгівлі банку А.Доброго, котрий перебував у тісному контакті з німецькими колегами у справі контролю за виконанням економічних статей договорів України з центральними державами. Останній інцидент й спричинив появу наказу про суворе покарання порушників спокою і порядку (окрім відповідальності за карні злочини наказом власне запроваджувалася цензура на всі друковані видання, заборонялася усна агітація відповідної спрямованості, влаштування несанкціонованих мітингів та зборів), бо офіційне звернення з

цього приводу до уряду остаточно переконало німецьке командування, що українська влада самостійно неспроможна упоратися з ситуацією. Як згодом повідомляло німецьке прес-бюро, «гості» довгий час підтримували Раду Народних Міністрів, аж поки зрозуміли, що її склад абсолютно «нездатний і безсилий здійснити ті завдання, які Німеччина собі поставила, а саме: порядок та спокій, і спокійна, ділова робота у розвитку всіх сторін економічного життя України»⁷. Іншими словами, окупанти вже не покладалися на існуючу владу як на гарант стабільності свого становища, ще й здатного забезпечити організований вивіз з України матеріальних ресурсів. План державного перевороту давно визрів, знайдені були сили, що мають його здійснити, і навіть підібрана кандидатура диктатора, з яким укладена угода на майбутнє⁸.

А тим часом Центральна Рада доживала свої останні дні, їй залишалось провести ще тільки два засідання...

28 квітня*. Ранок. Як і напередодні, у приміщенні Педагогічного музею, де розташувалась Центральна Рада, проводяться фракційні наради депутатів, що затягуються на досить тривалий час. Лише о 13.30 (замість попередньо призначених 11.00) починається засідання Малої ради. На цей раз для засідання обрано велику залу на третьому поверсі, проте й тут місця для публіки переповнені.

Присутні майже всі члени Малої ради і більшість членів уряду:

4. *Киевская мысль*. — 1918. — 27/14/квітня/.

5. *Там же*. — 29/16/квітня/.

6. *Киевская мысль*. — 1918. — 8 мая (25 квітня).

7. *Там же*. — 1918. — 29/16/квітня/.

8. Див.: *Скоропадський П. Спомини*. — К.: Україна, 1992. — С. 100-102.

* Події та стислий зміст промов відтворені на основі порівняльного аналізу повідомлень та звітів, вміщених у тогочасних періодичних виданнях: *Відродження*. — 1918. — 30/17/квітня/; *Киевская мысль*. — 1918. — 29/16/квітня/; *Последние новости*. — 1918. — 29/16/квітня/.

Є. Жуковський, М. Любинський, В. Прокопович, П. Христюк, С. Шелухін, Клименко та кілька міністрів. Прем'єр-міністр В. Голубович та міністр внутрішніх справ М. Ткаченко часто входять та виходять із зали засідань. Настрій напружений.

Головує М. Грушевський при товаришах голови С. Веселовському та А. Степаненку і секретарях В. Денисенку та А. Постолювському.

На порядку денному дебати з приводу заяви В. Голубовича про наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна.

М. Порш (член УСДРП). Промовець, звертаючись до присутніх, наголошує на доцільності визначитись у ставленні до наказу Ейхгорна, який «рішуче порушує права української республіки і знаменує собою поворот у політиці німців в Україні, створює дуже серйозні ускладнення». З'ясовуючи причини, котрі викликали появу такого наказу, він акцентує на наявності внутрішніх і зовнішніх чинників. Це, з одного боку, «розвал і безсилля державної влади», відсутність «реальної програми» в уряді, з другого — «ті імперіялістичні тенденції, які направляють усю політику Німеччини». Проявом останніх є й шойно отримані центральним бюро професійних спілок накази, згідно з якими дозвіл на святкування першого травня і проведення зборів не тільки профспілки, а навіть міністерство внутрішніх справ повинне просити у німецького командування.

Оратор закликає до рішучого протесту проти втручання німецької влади у внутрішнє життя країни. Лише за умови, зазначає він, — коли в народі буде панувати думка, що німці

прийшли до нас не для того, щоб відновити старі соціальні і національні відносини та повернути старий земельний лад, уряд зможе виконувати укладені договори. «Сліпі німецькі генерали звикли у себе прислухатись до голосу власницьких кіл і думають, що й тут можна стати на цей шлях єднання великих власників і буржуазії проти робочої верстви... Ці генерали є ворогами не тільки нашого, а й всього робітництва, в тому числі й німецького, яке вже чотири роки проливає кров». Промовець зажадав від Берліна і Відня усунення з України «теперішніх полководців», накази яких шкодять інтересам власних країн, «псувають тут відносини, що може призвести до невиконання договорів». Разом з тим, він закликав всі фракції Ради до єдності, згуртованості в роботі, вироблення спільної програми дій. «Тепер настав час рішучої боротьби. Ми до цієї боротьби змушені й ми її поведемо!» (Дружні оплески на лавах депутатів і серед публіки.)

Б. Маргос. Знайомить Раду з настроями селян. «Село досить вірно оцінює німецьку небезпеку, але воно ще спокійне, поки має силу Центральна Рада. Селяни готові хоч і зараз заплатити податі, дати німцям хліба, худоби і всього, що треба, але тільки доти, доки буде правити Центральна Рада. Коли ж починає розпоряджатись Ейхгорн, то селяни кажуть: «Це Корнілов... Пани й буржуї знохались з німцями й заводять старий режим»...

На думку промовця, політика, яку провадить Ейхгорн, пов'язана з інтересами певної верстви, до якої він належить, і суперечить інтересам Німецької держави та німецького народу. Недостатньо домагатись усунення Ейхгорна, треба, щоб німецьким урядом був виданий

наказ військовому командуванню про заборону втручання у внутрішні справи України. Якщо цього не буде зроблено, то німцям доведеться тримати «не 300 тисяч, а 3 мільйони війська, так, щоб у кожному селі була залога й на кожних 20 кроків залізничі варта». Нехай краще зовсім загине Центральна Рада, заявляє промовець, «ніж вона має стати тим, чим став Бессарабський «Сфатул-Церій».

Оратор пов'язує ситуацію, що склалася, безпосередньо з політикою міністерства закордонних справ, яке не подбало про укладення докладних умов щодо праві обов'язків німецького війська в Україні. Він вимагав ясного офіційного визначення стосунків між німецьким військом і українською владою. У разі незгоди з цим німецького уряду, вважає промовець, «краще нам бути Бельгією, ніж приєднаною до Румунії Бессарабією... Отже, нехай вони добре розважають про те, чи краще їм прислухатись до чийогось голосу, чи до нашого, який є голосом народу українського». (Оплески.)

О. Зарубін. Вважає наказ Ейхгорна логічним наслідком тієї політичної лінії, що проводилася з моменту, як ряд політичних діячів взяв на себе відповідальність повести на Україну німецькі війська. Спирати все на Ейхгорна не треба, бо у німців нічого не робиться нерозважно. Можна з певністю сказати, що цей наказ попередньо було обмірковано і затверджено в політичному відділі генерального штабу в Берліні.

На думку промовця, настав час, коли треба апелювати до демократії всього світу, щоб чуто було і в Берлінському рейхстазі, як «важкий чобіт німецького солдата вже й на Україні придушив вільний рух». Проте уряд у цей бік не дивиться, своїми заходами

він ізолював себе від демократії. Оратор перераховує факти, якими уряд відштовхнув від себе широкі маси демократії і трудящих. Тут і закон про громадянство, і роз'яснення до земельного закону, і наказ по округу шляхів сполучення, і заборона залізничного з'їзду, і «бажання анексувати й здерти якусь контрибуцію з кількох повітів Білорусії», і ще багато дечого, що заважає неукраїнській демократії з'єднатися з українською, до чого її закликали попередні промовці.

Б.Мартос. Єднайтеся тоді з Ейхгорном! (Оплески).

О.Зарубін. Ні до Ейхгорна, ні до даного уряду ми не приєднаємося. Ми приєднаємось до демократії. (Оплески). А ваш уряд доведе нас до становища Албанської республіки...

Головуючий **С.Веселовський** зупиняє оратора і запрошує триматися ближче до теми.

Голос із залу. Це демоґогія!

О.Зарубін. Я не хочу, щоб до нас з'явився який-небудь принц Від...

Голос із залу. Він прийде з вашою допомогою!

О.Зарубін. Цього не станеться, якщо між урядом і демократією буде контакт. (Оплески).

Закінчуючи промову, **О.Зарубін** зазначив умови, на яких неукраїнська демократія погодилася б на єднання з демократією українською, до котрого закликали **М.Порш** та **Б.Мартос**.

С.Шелухін. В короткому виступі спростував закиди стосовно закону про українське громадянство (підданство), які зробив йому у своїй промові **О.Зарубін**.

Шац. Промовець доводив, що за Ейхгорном стоїть не тільки німецьке військо, а й об'єднана буржуазія всіх націй, яка інтригує і домагається здійснення своїх бажань. Через це писання нот до Берліна — пусте, треба міцніше об'єднати ті демократичні групи

всіх націй, інтереси яких спільні між собою.

Не треба було уряду проводити політику, яка має на меті українізувати цю державу, що є, по суті, неукраїнською, каже промовець, чим викликає дужий протестуючий гамір серед публіки. «Україну не можна зробити національно Українською державою — це утопія. Найближчою задачею українського народу є тепер кладення демократичного миру з Московщиною... Треба конче також завести зв'язки з демократією Берліна і Відня, де вже почувається той рух, який, може, скоро знесе всякий ейхгорнів. Ми закликаємо уряд допомогти нам утворити атмосферу психологічного, соціального й національного єднання».

В.Винниченко. Був зустрінутий бурхливими оплесками присутніх в залі. Це його перший виступ в Раді після повернення до Києва. Не погоджується з тими попередніми ораторами, які все зводять до звинувачень українських політиків у покликанні німців. Якби цього не сталося, зазначає промовець, то ми б мали тепер той «соціалістичний рай», що у наших сусідів-більшовиків. Причину скрутного становища він вбачає в утворенні «колізії двох ідей: соціально-політичної й національно-політичної». Трагедія, певне, у тому, що, захоплені національно-державним будівництвом і прагнучі згуртувати навколо нього всі сили різних класів суспільства, ми не звернули уваги на соціальні реформи. Саме цим і скористалися більшовики, приваблюючи трудящі маси проголошенням «крайніх і неможливих реформ», які ми не могли підтримувати. Тоді й довелось зважитись на покликання неоднорідної з нами сили, яка б допомогла визволитись з-під більшовицької навали.

В.Винниченко викриває відверто вороже ставлення неукраїнської демократії до всього національно-українського, що яскраво виявилось ще під час більшовицького панування. Розкол у лавах демократії використали німці, які «не почувають тут якоїсь одної дужої відпорної сили» і «певні, що народ наш байдуже прийме все». Через те, що українська нація, вважає промовець, складається з селянства і робітництва, а буржуазія — переважно «чужонаціональна» й виношує свої імперіялістичні плани, які «для одної частини зміщаються у польській «од моря до моря», а для другої — в державі Московській», необхідно «в своєму державному будівництві спиратися на трудові верстви, хоч би ми мали загинути». Держава повинна взяти на себе ведення господарства в головних його ділянках. Практичним планом має стати так званий державний капіталізм. «Тепер національне невдоволення навіть серед свідомих українських мас викликається незадовольняючою соціальною політикою, й тільки гармонізація соціальних інтересів з національними дасть ту непереможну силу, якої жодної німці не поборять».

Оратор переконаний, що чотирирічна світова війна з її небаченими жертвами не може минути даремно для соціального ладу Європи. Скоро там повинен початись революційний рух і Україна має бути готовою у відповідний момент прилучитись до цієї боротьби за соціальне визволення. (Оплески).

С.Гольдельман. Зазначив, що наказ Ейхгорна має не стільки соціальний, скільки політичний характер, бо він по всій Україні касує політичні свободи і права громадян. Видаючи такі накази, німці, очевидно, мають на

Україні підпору в буржуазних і землевласницьких групах. Перелічивши гріхи теперішнього уряду, які, на думку промовця, викликані шовінізмом, він заявляє, що все ж у цей складний час єврейська демократія цілком приєднується до демократії Української.

М.Одинець. Промовець називає німецьке командування на Україні поміщицьким. Адже одразу після приходу німців всі офіцери і панки почали гуртуватися у різні військові загони, називаючи себе гайдамаками. Звертання селян до уряду про розформування подібних загонів не надходило, поки вони подскуди самі не взялися за це. «Німці беруться полагоджувати земельну справу, а разом деякі міністри тут кажуть, що через соціалістів-революціонерів усе лихо — через них і дощ не йде. Але ж ми самі всю землю засіяли, якого ж ще треба «ділового» міністерства? Де пани пробували силою втручатись у справу засіву, там селяне їх зброєю порозганяли. Так буде і з німцями. Вони не примусять селян полоти та сапати буряки. Нехай поміщики не сподіваються, що німці їм щось допоможуть... Нехай пани не прикриваються німецькими наказами, бо як розкриється ця ширма, то буде дуже й дуже погано». (Оплески).

М.Рафес. Зачитує офіційне розпорядження німецького командування, яке надійшло сьогодні до міністерства внутрішніх справ, про недопущення влаштування будь-яких зборів і святкування першого травня без відповідного на те дозволу. В цьому промовець вбачає цілком певне намагання принизити українську владу.

Далі М.Рафес докладно спиняється на тому складному

становищі, в якому перебувають неукраїнські фракції, опозиційні виступи яких часто витлумачують й розуміють не так, як би вони того хотіли. Це фракції критикують діяльність уряду для того, щоб звернути її з хибного, на їх думку, шляху, а деякі кола, в тому числі, можливо, і німецьке командування, розуміють цю критику як ворожість неукраїнської демократії до Української держави й на цьому ґрунтують свої замаху на суверенітет цієї держави. Проте, вважає промовець, фракції меншовиків і Бунду, від імені яких він виступає, не відмовляються від свого завдання і надалі «штовхати» уряд на шлях служіння інтересам демократії.

Оратор нагадує, що фракції меншовиків і Бунду передракали все те, що зараз відбувається, але не сповнені почуття зловтіхи, — навпаки, хотіли б, щоб їх передбачення не виправдались. В кінці промовець доводить, що робітництво всіх націй в Україні повинно спільними силами боронити суверенітет республіки, бо коли її буде придушено німецьким імперіялізмом, то для класової боротьби робітництва залишиться дуже мало можливості.

15.30. До будинку Педагогічного музею прибуває загін німецьких солдатів з кількома кулеметами на возах, під їжджає броньовик і займає позицію перед головним входом. Частина солдатів двома шеренгами з боку Фундуклеївської вулиці та Бібіковського бульвару перегороджують Володимирську, решта — вриваються до будинку, тягнучи за собою кулемети⁹.

Саме в цей час до столу преси підходить один з членів Ради і

повідомляє, що він мав намір вийти, спускався вниз, проте будинок оточений німецькими солдатами, які нікого не випускають. Про це він сповістив М.Грушевського. Той продовжував спокійно наглядати за ходом засідання, нагадавши М.Рафесу, що час, відведений йому за регламентом для виступу, скінчився.

15.45. Головуючий іще не встиг надати слово черговому промовцеві, як почувся гучний тупіт чобіт, двері позаду столу президії розчинилися і до залу увірвалися озброєні німецькі солдати. Лейтенант, який ними командував, ставши поперед столу президії, запинаючись, трохи перекручуючи слова, вигукнув російськи:

— Им'ям германського уряду наказую всім підняти руки вгору!

В залі почалось заворушення. Всі посхоплювались з місць. Тим часом у розкриті двері продовжували заходити озброєні солдати, заповнюючи весь простір біля столу президії.

— Руки вгору! Руки вгору! — продовжував наказувати лейтенант, до якого приєдналося ще кілька німецьких офіцерів, частина яких говорила російською мовою. Члени Ради, представники преси, публіка — всі покійно підняли руки. Лише М.Грушевський, зовні зберігаючи спокій, продовжував сидіти на своєму місці. Солдати розсипалися по залі, спрямовуючи зброю на присутніх.

— Я заявляю рішучий протест проти вводу солдатів у будинок Ради... — почав було М.Грушевський, та німецький лейтенант обірвав його:

— Хто ви такий?

— Я — Голова Центральної Ради Грушевський!

— А! Грушевський! —

9. *Могилянський Н.М. Трагедия Украины (Революция на Украине по мемуарам белых — М.-Л., 1930. — С. 123.*

Німецький лейтенант надав своєму голосу зухвалого тону. — Тепер тільки я можу тут говорити...

В задніх рядах зали, серед публіки, куди просувалися солдати, почувлися ляскіт зброї, якийсь шум.

— Води! Дайте води! — долинуло звідти.

— Михайле Сергійовичу, — звернувся до Грушевського член Ради М.Балабанов, — закликайте публіку до спокою.

М.Грушевський підвівся з-за столу:

— Панове! Прошу зберігати спокій!

Коли гамір трохи стих, німецький лейтенант звернувся до присутніх:

— Ви всі скоро зможете піти додому. Нам потрібні тільки міністр внутрішніх справ Ткаченко, військовий міністр Жуковський, міністр земельних справ Ковалевський, директор адміністративного департаменту Гаєвський.

Запанувала мовчанка. Лейтенант ще раз назвав прізвища потрібних йому осіб.

— Покажіть мені їх, будь ласка, — звернувся офіцер до М.Грушевського.

— Я їх тут не бачу, — відповів Михайло Сергійович.

Справді, з названих німцем урядовців у залі на цей момент залишився тільки директор адміністративно-політичного департаменту міністерства внутрішніх справ Ю.Гаєвський, який відразу, як пролунало його прізвище, підійшов до лейтенанта, і його у супроводі солдатів вивели із зали. Є.Жуковський та М.Ткаченко були тільки на початку засідання, а потім поїхали з Центральної Ради,

М.Ковалевського в той день в Раді зовсім не було.

Тим часом всі продовжували стояти з піднятими догори руками, які у багатьох почали зомлівати, а німецький офіцер вів пошук потрібних йому урядовців, допитуючись про їхні домашні адреси у М.Грушевського та інших депутатів.

— Де живе Ткаченко? — звертається лейтенант до М.Порша.

— Не знаю, — каже Порш, тримаючи, ніби в знак своєї німецької лояльності, в одній руці номер «Neue Freie Press», а в другій — свій паспорт.

Лейтенант відшукав пристава Ради і про щось з ним заговорив. Пристав зняв з рукава свою синьо-жовту пов'язку.

— А тепер, — голосно вимовив лейтенант, — усі, в кого є зброя, повинні негайно скласти її сюди на стіл. Хто не здасть зброї, той буде суворо покараний. Ми потім усіх обшукаємо.

— Я заявляє рішучий протест проти обшуку в будинку парламенту, — заперечив Грушевський.

— Хто не здасть зброї, — по-німецьки промовив інший офіцер, — і вона у нього потім виявиться, той буде негайно розстріляний!

Один з представників преси звертається до лейтенанта:

— Ви невірні перекладаєте! Ваш колега погрожує розстрілом, а ви заявляєте лише про суворе покарання...

— Нічого, — спокійно відповідає лейтенант. — Розстріл — це теж покарання.

Знову повторюється заклик здати зброю. Нарешті лунає команда: «Руки опустити!» Поволі

кілька людей підходять до стола і викладають револьвери. Солдати відразу ж оперують ними, спритно вилучаючи набої. Двоє офіцерів, що володіють російською, наказують членам Ради залишатися на своїх місцях і з записниками у руках починають поступово обходити всіх депутатів.

— Ваше прізвище? Ім'я? Адреса? — звертаються до кожного, ретельно нотуючи відповіді. Зареєстрованих таким чином депутатів поодинокі у супроводі конвою відводять до окремої кімнати, поруч із залом засідань. На виході, біля дверей, їх піддають побіжному обшуку. Проходячи повз стіл, за яким сидить М.Грушевський, депутати мовчки потискують йому руку.

Солдати розпочинають трус у залі засідань, відкриваючи шафи і столи. У німців черга доходить до кореспондентів газет:

— Ви хто? Паспорти?

— Ми представники преси.

— Журналісти? Ви вільні.

Німецький лейтенант, поглядаючи на схвильовану публіку, досі оточену озброєними солдатами, знову звернувся до М.Грушевського:

— Запропонуйте публіці розійтись по домівках.

— Я цього не зроблю, — спокійно відповів Голова Ради.

Лейтенант ще двічі повторював свою пропозицію, але у відповідь чув лише категоричну відмову. Тоді він сам наказав публіці звільнити зал і розійтись. У залі залишилися тільки Голова Центральної Ради М.Грушевський і Секретар В.Денисенко. Відтак німці вчинили трус у кімнаті, де мешкав М.Грушевський*, піддали його особистому обшуку, відібравши

* Будинок М.Грушевського 25.01.1918 р. за особистим наказом головнокомандуючого 1-ою революційною армією колишнього царського підполковника Муравйова артилерія розстріляла запальними снарядами, через це після повернення до Києва Михайло Сергійович змушений був мешкати спочатку на вокзалі у вагоні, а останнім часом в одній з кімнат Педагогічного музею.

деякі папери. Після здійсненої екзекуції він був залишений в будинку Ради під домашнім арештом. Німці переходять до загального трусу в приміщенні Центральної Ради.

Певну уяву про те, що в цей же час відбувалося в кімнаті, де перебували затримані депутати, дістаємо через спогади одного з безпосередніх свідків тих подій. «Ми скупчилися у визначеному для нас приміщенні. Комізм ставовища мимоволі настроював усіх гумористично. Обговорювали питання, що з нами буде, — поведуть до в'язниці чи, можливо, вишлють до концентраційного табору?»

Я опинився поруч з українським есером Янком, який виступав напередодні від своєї фракції. «Тепер ви бачите, — зауважив я йому, — що було досить легковажно, не маючи ніякої сили, проводити політику, яка йшла врозріз з намірами тих, у кого сила була. Чому ви не порозумілися вчасно з німцями?» Мій есер був, видно, приголомшений. «Так, потрібно було піти на поступки в земельному питанні», — сказав він нарешті.

Наше сидіння замкненими тривало не більше години. Раптом двері на сході розкрилися і хтось грубим та глузливим тоном гукнув нам: «Raus! Nach Haus gehen!» («Геть! Розходьтесь до домівок!»)¹⁰.

17.30. Юрба людей, що давно зібралася на вулиці біля Педагогічного музею і з цікавістю слідувала за подіями, не розуміючи, що коїться, стала свідком того, як з будинку поча-

ли виходити представники преси, публіка, потім члени Ради, і, врешті, під охороною були виведені директор департаменту міністерства внутрішніх справ Ю.Гаєвський та управляючий міністерством закордонних справ М.Любинський. Арешт останнього стався випадково, внаслідок конфлікту, що виник між ним і одним з німецьких офіцерів. Невдовзі його було звільнено. Останнім залишив будинок секретар Ради В.Денисенко. Біля входу до Ради став на варті німецький патруль, і складалося враження, що будівля надійно зайнята військовими.

Проте тривало так недовго. Через деякий час домашній арешт з М.Грушевського був знятий, шезли німецькі вартові, а на їхньому місці, як і раніше, з'явилися постаті січових стрільців, вхід до приміщення відкрився. Окремі члени Ради, які підходили до будинку Педагогічного музею, були здивовані. Адже їм «спершу здавалося, — пригадував С.Єфремов, — що це вже кінець прийшов Центральній Раді, що наступило те, що технічно зветься на території колишньої царської імперії «розгоном». Ніхто не знав, що спричинилося до цього нападу на помешкання Центральної Ради й що призвело до арешту пойменованих людей*. Всі клопотали голову всякими здогадками. Проте, зробивши трус і арешти, німецька сила одійшла... Отже, це не був розгон... ця подія стала прелюдією до подій страстного тижня»¹¹.

Увечері деякі депутати, які по-

вернулися до Ради, розпочали наради фракцій. Головний комітет партії українських соціалістів-федералістів, що зібрався на термінове засідання, ухвалив заяву, де висловлювався найрішучий протест проти порушення німецьким командуванням правових норм недоторканості парламенту і його членів. З цією заявою було вирішено звернутися до громадськості та парламентів інших країн. Комітет визнав за необхідне, в знак протесту, негайну відставку уряду. Виконання цього рішення мало бути обов'язковим для членів партії, що входили до кабінету міністрів. Новоутворена державна рада з неодмінною участю представників земств і міст мала діяти лише в межах існуючих законів, вносячи до них відповідні зміни і доповнення, викликані потребами життя. Ніяких основних законів вона видавати не повинна була, вбачаючи своїм головним завданням підготовку Установчих зборів, які, на думку соціалістів-федералістів, відбудуться після того, як на Україні запанує спокій.

24.00. До М.Грушевського приїздить німецький військовий аташе Штольценберг і докладно розпитує про події, що трапилися вдень. Skorиставшись нагодою, Голова Центральної Ради заявив рішучий протест проти нечуваного поведження німецького війська в парламенті і зажадав пояснення цього факту. У відповідь було сказано, що слідство, розпочате у справі вик-

10. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. (1017-1920 гг. // Революция на Украине: по мемуарам белых. -М. — Л., 1930. С. 35.

* Крім Ю.Гаєвського і М.Любинського, німці ще вдень заарештували на власних квартирах Є.Жуковського та дружину М.Ткаченка письменницю Н.Романович-Ткаченко; начальника міської міліції П.Богацького.

М.Ткаченко встиг зникнути і, як зазначав Д.Дорошенко, переховувався до кінця 1918 р. у Харкові, в родині одного відомого українського діяча (Див: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — т. II. — Ужгород, 1930. — С. 34).

11. Єфремов С. Хресною путтю: до історії страстного тижня. Нова Рада. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

радення директора банку А.Доброго, виявило причетність до нього деяких членів уряду. Тих осіб вирішено було заарештувати, і військові, знаючи, що вони мають бути на засіданні Ради, прибули сюди. Стосовно ж поведіння німецьких військових і вчиненого ними турсу в Раді буде проведено розслідування.

29 квітня. Зранку до Педагогічного музею збираються депутати та службовці Ради. По всіх приміщеннях метушня. Переказуються різноманітні чутки про події минулого дня. О 12.00 починається нарада фракції партії українських соціалістів-революціонерів. У Раді триває підготовка до засідання, яке намічається на 13.00.

11.00. Коли Центральна Рада збиралася на своє останнє засідання, недалеко від Педагогічного музею, в цирку, найбільшому приміщенні міста, під охороною німецьких караулів розпочав роботу Хліборобський конгрес*. Його склад налічував майже 8 тис. учасників, у т.ч. 6432 делегати, які представляли понад 7 мільйонів чоловік, здебільшого селян з восьми губерній України. У доповідях з місць та в дебатах більшість делегатів висловлювали невдоволення політикою Центральною Радою, вимагали поновлення приватної власності на землю та запровадження міцної влади у формі історичного гетьманату. Кульмінацією конгресу стало одностайне обрання гетьманом П.Скоропадського. Надум-

ку деяких істориків, це було найбільш велелюдне з усіх гетьманських обрань, починаючи з І.Виговського і закінчуючи К.Розумовським¹².

Загальний урочистий настрій, що панував на зібранні, дещо зіпсувала частина делегатів, яка організувала свій самостійний з'їзд хліборобів-демократів. Переважно його більшість складали селяни, що розходилися у поглядах з великими та середніми власниками з приводу земельної реформи і ніби ще не поривали з існуючою владою, домагаючись лише її реконструкції¹³. Проте ні сам факт зібрання такого представництва, ні його рішення вже не спроможні були якимось чином вплинути на хід подій.

Те ж саме вповні стосувалося й 5-го національного з'їзду Київщини, що відбувся у ці дні у столиці. На його денному засіданні, гаряче зустрінутий присутніми, з короткою промовою виступив М.Грушевський. Він зазначив, що Центральна Рада, маючи на меті захист прав Української Республіки як республіки народної, завжди стояла на сторожі інтересів трудового селянства і робітництва, відчуваючи розуміння та підтримку з боку трудящих — як раніше, так і тепер, коли вона має намір передати владу Установчим зборам. Промовець висловив жаль, що на з'їзд хліборобів-власників, який розпочався сьогодні, потрапило багато трудового селянства, але воно врешті-решт зрозуміє, хто

їхній справжній захисник. М.Грушевський закликав з'їзд рішуче висловитись за справедливе вирішення аграрного питання, проти намагань великих власників утримати землю в своїх руках¹⁴.

13.00. До Центральної Ради прибув начальник штабу 31-го німецького корпусу, якому доручено розслідування справи А.Доброго. В розмові з М.Грушевським начальник пояснив, що віддав наказ про арешт кількох підозрюваних осіб, але того способу, яким було виконано це розпорядження, не схвалює. Той факт, що військові увійшли до зали засідань, вчинили турсу і забрали папери, — виходить за межі даного їм доручення. На запитання Голови Центральної Ради, чи відомо, що його також обшукали та конфіскували особисті папери, начальник штабу відповів, що цього не знав, і пообіцяв повернути всі вилучені документи. Закінчуючи розмову, М.Грушевський заявив протест щодо такої поведінки.

15.00. У Центральній Раді почалася спільна закрита загальнофракційна нарада, де з поясненням виступив Голова Ради Міністрів В.Голубович.

17.00. Одразу після закінчення наради розпочалося відкрите засідання Ради. Головуючий М.Грушевський в додаток до інформації, отриманої депутатами від В.Голубовича, повідомив про візити до Ради німецького

* У літературі зустрічається й інша його назва: «З'їзд «Союзу хліборобів-власників», або «З'їзд хліборобів-власників» (Див: Скоропадський П. Спомири. — С. 107).

12. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України — т. II. (Від середини XVII століття до 1923 року). — К., 1992. — С. 490-491.

13. Нова Рада. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

14. Відродження. — 1918. — 3 травня (20 квітня).

аташе Штольценберга і начальника штабу 31-го військового корпусу та зміст розмов, що відбулися з ними.

Заслухавши це повідомлення, Мала Рада приступила до розгляду проекту основного закону (Конституції) УНР. За дорученням особливої комісії з розробки законопроекту доповідав А. Степаненко.

18.00. Після першого загального читання Рада перейшла до обговорення й голосування закону по пунктах.

19.00. Приблизно у цей час проект основного закону «Статут о державнім устрою, правах і вольностях Української Народньої Республіки» був прийнятий¹⁵. Рада ухвалила зміну земельного закону, за яким «соціялізації» не підлягала власність до 30 десятин, і провела вибори Президента Української Народньої Республіки. Ним став М. С. Грушевський¹⁶.

На закінчення депутати заслухали повідомлення Голови Ради Міністрів про результати переговорів делегації Центральної Ради у складі В. Голубовича, М. Корчинського та М. Порша з німецьким послом в Україні бароном Мумом у справі подій 28 квітня. Делегація заявила про готовність Центральної Ради утворити новий кабінет міністрів і переглянути земельний закон з установленням «частинної власності» для дрібних хліборобів.

Проте переговори виявились малорезультативними, наміри німецького посла, зазначалося доповідачем, не ясні. Він заявив, що буде дотримуватись нейтралітету¹⁷.

На цьому завершилися останнє засідання Центральної Ради, а разом з ним — її історія. Рада ще робила спроби зібратися нелегально, згадував В. Винниченко, «але днем її кінця можна вважати 29 квітня 1918 року, день переходу влади з рук національно-укр. дрібно-буржуазної демократії в руки неукраїнської великої буржуазії»¹⁸.

Як же розвивалися далші події? Початок відповіді на це дає М. Грушевський у автобіографії: «Останньої ночі (тобто з 29 на 30 квітня — Авт.), коли гетьманці обсаджували будинок Ц. Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї касарні. Втім якийсь москаль хотів пробити мене багнетом, прокравшись до мене, але замість мене зранив мою жінку»¹⁹. Сталося це біля будинку Педагогічного музею. Німецькі солдати, які там трапилися, ледве вирвали злочинця, переодягненого у форму січового стрільця, з рук натовпу, пообіцявши передати його до суду. Через невеликий проміжок часу після цього інциденту до помешкання, де проживав М. Грушевський, з'явився військовий відділ з ордером на його арешт. Проте не знайшов-

ши нікого в кімнаті, вимушений був задовольнитись обшуком, який бажаних результатів не дав²⁰. В цю ніч приборчниками гетьмана були захоплені всі головні державні інституції.

Все, що відбувалося у ті дні у Києві, досить активно коментувалося місцевими газетами. Більшість з них запевняла читачів, що Центральна Рада неминуче повинна була впасти якщо не сама, то від чужої руки, бо для зміцнення свого становища вона не змогла скористатися договором з центральними державами, а займалася незрозумілими соціальними експериментами. Мало місце й засудження гетьманського перевороту, проведеного, так би мовити, нецивілізованими методами. Але подібний матеріал уміло дозувався запровадженою цензурою, і на шпальтах деяких видань відразу ж з'явилися білі плями.

Щодо німецьких газет, то відрукувані з них повідомлення сповіщали, що «по останнім перевороті і зміні уряду в Києві настав цілковитий спокій і порядок. Сама зміна перейшла без замітних виступів і забурень, і більшість сільського населення глядить у майбутнє з повною надією не краще»²¹. Німці в Україні намагались довести непричетність до проголошення гетьманської влади, обстоюючи позицію стороннього глядача, але й одночасно не приховували свого задоволення тим, що

15. *Відродження*. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

16. *Винниченко В.: Відродження нації*. — ч. II. — К., 1990. — С. 326; *Дорошенко Д. Назв. праця*. — С. 35.

17. *Відродження*. — 1918. — 3 травня (20 квітня), 9 травня (26 квітня).

18. *Винниченко В.* — Назв. праця. — С. 326.

19. *Грушевський М. С. Автобіографія, 1914-1919 рр. Великий українець: Матеріяли з життя та діяльності М. С. Грушевського*. — К., 1992. — С. 217.

20. *Киевская мысль*. — 1918. — 3 травня (20 квітня), *Відродження*. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

21. *Вісті Закордонної преси. Видає департамент преси при Державному секретаріаті*. — 1918. — 16 травня.

відбулося, і сподівалися на реальне виконання договору з центральними державами. При цьому вони посилалися на заяву П.Скоропадського кореспонденту однієї з німецьких газет про свій «намір запросити на Україну представників соціалістичних партій, які будуть мати змогу наглядно перевірити сучасне становище України і виявити свою думку в правдивому світлі»²².

А поки що свої доморошені соціалістичні партії визначали ставлення до подій 28 та 29 квітня. На спільній нараді, що відбувалась 30 квітня з ініціативи партії українських соціалістів-федералістів і в якій брали участь представники українських партій есерів, есдеків, соціалістів-самостійників, було констатовано, що Центральна Рада та її уряд перестали існувати, а тому потрібно розв'язувати питання про участь в організації нової влади. Нарада ухвалила звернутися з цього приводу до німецького командування, бо «його громадська думка уважала за головну спружину всіх подій»²³. Наступного дня, 1 травня, делегація у складі С.Єфремова, В.Винниченка, О.Андрієвського, М.Салтана, К.Лоського мала розмову з начальником штабу німецьких військ в Україні генералом Гренером. Делегати висловили своє негативне ставлення до перевороту, який відбувся «проти волі і бажання організованого

українського громадянства»²⁴, але разом з тим давали згоду на участь в організації влади за умов повної її зміни, зміни земельної політики, саморозпуску Центральної Ради, утворення нового законодавчого органу — Державної Ради УНР з представників усіх верств суспільства і, нарешті, скликання Установчої Ради, «коли спокій і замирення в країні зробить це можливим»²⁵. Другого дня, під час продовження переговорів, делегація подала проект «Закону про тимчасовий державний устрій Української Народньої Республіки» і список членів майбутнього кабінету міністрів.

Як було заявлено німецьким командуванням, основи запропонованого проекту закону оцінювалися позитивно, а із складом українського уряду соціалісти заізнилися, бо до нього вже ввійшли діячі, покликані гетьманом, владу якого німецька сторона визнала. Тепер мова могла іти про надання соціалістам лише 3-4 досі ще вакантних місць в уряді. Разом з тим генерал Гренер підкреслив, що не стоїть питання про відновлення монархічних принципів управління країною. «Україна залишається і повинна залишатися смостійною республікою, — запевнив він делегацію, — не орієнтуючись ні в бік Москви, ні в бік Польщі»²⁶.

Під час дальших переговорів

німці не підтримали висунутої українськими соціалістами умови участі в уряді, а саме — прийняття згаданого закону та надання більшості місць у кабінеті міністрів. Відмовою відповіли соціалісти і на запрошення увійти до складу Ради Міністрів при безумовному визнанні перевороту та без висунення будь-яких умов, яке зробив тимчасовий голова уряду М.Василенко²⁷. Вони вважали, що в неукраїнський кабінет вводити українців лише «для духу» не слід²⁸.

«Українську державність розп'ято на Голгофі, яку примотували невмілі, нетямущі руки попереднього правительства, та невдала й низькоока політика революційного парламенту. Україна знову стала на краю безодні, і вороги радісним сичанням пророкують їй смерть та вороття до старого животіння в «єдиній неділимій... — писав С.Єфремов. — Ми інакше на це дивимось, ми знаємо, що по страстному тижню приходять Великдень — свято оновлення і воскресіння, і що зворушлива «містерія страстей Христових» раз у раз кінчиться переможним «смертю смерть поправ». І Голгофа нашої національної ідеї під зворушливі співи про муки, смерть і похорон Христа знайде тільки той кінець, якого варт живий і невмірущий народ. Свого Великодня він діждеться»²⁹.

22. Там же. — 1918. — 18 травня.

23. Нова Рада. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

24. Там же.

25. Там же.

26. Киевская мысль. — 1918. — 3 травня (20 квітня).

27. Нова Рада. — 1918. — 9 травня (26 квітня).

28. Там же.

29. Там же.